

ÄMNE: SLÖJD

UTAN LINET INGET VÄRLDSARV

Lin är en växt med många användningsområden. Av växten kan man göra målarfärg, linfrön som går att äta, rengöringsmedel, tyg och tråd. Människan har alltsedan 200-talet odlat lin men det är först mellan 1600- och 1800-talen som linnet bidrog till ekonomisk välfärd. Lin och linne förde med sig välstånd till Hälsingland. Det blev en förutsättning för att bönderna skulle kunna bygga sina ståtliga hälsingegårdar. Det var framför allt lintråden som förde med sig inkomsterna. Linodlingen och förädlingen var som störst i Sverige mellan 1750- och 1850-talen.

Återbruk

Inget skulle förfaras eller kastas! Vare sig det handlade om kläder, mat eller saker så skulle det ärvas, återanvändas eller göras om för att kunna återanvändas. Ett exempel på återbruk och återanvändande är trasmattorna. Under 1800-talet blir det populärt att pryda golven i hemmen med trasmattor, mattor gjorda av gamla textilier.

Ståltråd-möjligheternas material

Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet hade konsten att tillverka saker med ståltråd utvecklats och var ett uppskattat arbete. Trådarbeten utfördes i verkstäder men också av kringresande personer eller "tattare"/"skojare" som de också kallades. En del tillhörde gruppen resande som har rötter i tidig romsk invandring till Sverige under 1500- och 1600-talet.

Märka sina föremål och verktyg

Ett bomärke är ett tecken som består av en eller flera linjer vilket har använts som en typ av namnteckning. Raka linjer är lätta att rista eller skära in i hårda material. Bomärken fungerade under en viss tid som en juridiskt bindande signatur, på samma sätt som vi idag använder vår

namnteckning när vi skriver under olika viktiga dokument. Läs- och skrivkunnigheten i Sverige ökade alltmer då folkskolan infördes 1842.

Textilierna var dyrbara på en hälsingegård så även de märktes upp med en form av namnteckning, ett så kallat monogram. Monogrammet bestod av initialerna som broderades in i textilen.

LEKTION 1

Trådslöjd-skapa med metalltråd

Målgrupp: årskurs 4–6 och 7–9

Syfte: Eleverna får utforska ståltråd och reflektera över vad det förr kunde användas till.

Metallslöjd

En del kringvandrande personer och resande arbetade med ståltråd och tänger för att tillverka bruksföremål som vi idag kallar för trådslöjd, trådtjack eller ibland luffarslöjd. Ordet tjack kommer från romani och betyder att ha något till försäljning. På 1800-talet fanns det lagar som förbjöd lösdriveri, med andra ord var det inte tillåtet att vara arbetslös, så det var viktigt att ha en försörjning för att inte bli tagen av polisen.

Trådföremålen kunde bytas mot lite mat eller en sovplats, men det mesta såldes till lanthandlarna eller byttes mot ny ståltråd. Vanliga föremål var vispar, brödnaggar, stekspadar, strykjärns- och grytunderlägg, säkerhetsnålar, ljusstakar, fönsterhakar och leksaksyklar. Än idag använder vi köksredskap som tillverkas av ståltråd, det allra vanligaste är nog vispen.

För mer tips och inspiration gå till biblioteket och låna en bok om trådslöjd!

Se även bilder på trådslöjdshantverk på Digitalt museum: <https://digitaltmuseum.se/search/?q=luffarsl%C3%B6jd>

Uppgift

Skapa något av ståltråd!

Ni behöver:

Järntråd (galvad, nickelfri) av olika tjocklekar, tänger, avbitartång för att klippa av lämpliga trådbitar samt plattång för att böja och forma tråden.

LEKTION 2

Skapa egna trasmattor

Målgrupp: Årskurs 1–3, 4–6 och 7–9.

Syfte: Eleverna får reflektera över olika material såsom textil vilket återanvändas förr. De får testa på att skapa egna mattor av återbrukat material.

Återbruk med invävda minnen

Trasmattor fanns från slutet av 1700-talet, men blev vanligt på gårdarna i Hälsingland och Gästrikland först mot slutet av 1800-talet. På världsarvsgårdarna finns många exempel på trasmattor.

Titta på trasmattor i världsarvsgårdarna i 360 graders vy:

<https://immersiontotal.com/halsingegardar/104/>

Trasmattan

Traditionen att pryda golv på olika sätt går långt tillbaka i tiden. Innan man la mattor på golven skyddades och pryddes golven med halm, löv eller gran- och enris. Mattor är däremot ett relativt sent inslag i de svenska hemmen. Först under 1800-talets andra hälft blev det vanligare med trasmattor och andra enklare mattor i allmogemiljö.

Ursprungligen var en trasväv ett sätt att ta vara på material som inte kunde användas till något annat. Gamla utslitna textilier och kläder kunde få ett nytt liv när de revs eller klipptes till tygremsor som kunde vävas in i mattorna. Trasmattor är ett exempel på återbruk av material, som i vår tid framstår som resurssnålt och miljövänligt. I äldre tid var det inte omtanken om miljön som styrde återvinningen, utan snarare ekonomin och sparsamheten om det egna arbetet. Att slänga något som gick att använda kunde man inte tänka sig.

Det kunde ta lång tid att få ihop trasor till mattor, eftersom textilier och kläder lappades och lagades så länge det var möjligt innan de blev mattor. Mattorna var ofta färgglada och en del av trasorna färgades. Fram till en bra bit in på 1900-talet vävdes trasmattorna till smala, långa gångmattor.

Att klippa mattor, så kallade ”slarvor”, var ofta en syssla för barnen, men det hände också att man i gårdarna kunde ställa till med ”slarvkalas”. Då samlades flera grannar för att under muntra former klippa trasor och dricka kaffe.

Antalet mattor och placeringen av dem berodde till stor del på den sociala standarden. I de rika och välbärgade hemmen låg mattorna tätt bredvid varandra. Trasmattan som inredningsdetalj lever idag kvar i många svenska hem. Trasmattan är fortfarande en av våra mest omtyckta textilier. Den kan vara ärvd, hemvävd eller kanske inköpt på IKEA. Varje matta bär i sina ränder berättelser och minnen av tider som varit. Har eleverna kanske egna trasmattor hemma hos sig? Vilka är dessa mattors berättelser?

Uppgift

Gör en gemensam matta i klassen alternativt låt varje elev göra en egen. Be eleverna att ta med sig gamla kläder eller textilier som är trasiga eller som inte längre används. Riv eller klipp dessa i långa remsor. Använd en vävstol eller gör en väv av en träram. Alternativt gör en egen väv av en bit kartong eller av en papperstallrik. Det går också att göra en väv i en rockring. Titta tillsammans på er väv och be eleverna identifiera de olika kläderna eller textilierna som de återanvänt i sin väv.

LEKTION 3

Dina kläder och linet från Hälsingland

Målgrupp: Årskurs 1–3, 4–6 och 7–9.

Syfte: Eleverna får ett historiskt perspektiv på lintillverkning och reflekterar kring konsumtion och hållbarhet.

Idag är det självklart att köpa färdiga tyger och färdiga kläder. Men så har det inte alltid varit. Förr tillverkade man kläderna själv av naturmaterial som fanns runt gårdarna. Det gjorde att man tog väl hand om sina kläder och att de lappades och lagades, ärvdes och användes länge. I Hälsingland har man under lång tid odlat lin som användes till kläder men också till andra saker på gården såsom textilier och tätningsmaterial, så kallat lindrev.

Idag köps och slängs det massor av kläder. Det är inte ett hållbart sätt att leva och vi behöver därför börja konsumera mer hållbart och kanske låta kläderna användas under en längre tid.

Diskutera:

- Vad vet du om kläderna du har på dig idag?
- Vilka material är de gjorda av och hur framställs de?
- Vem har sytt dem? I vilket land är de tillverkade?
- Hur skiljer sig produktionen åt mellan bomull, linne, ylle och syntetmaterial? Vilka olika egenskaper har de olika materialen?
- Brukar ni köpa nya kläder eller handla second hand?
- Hur länge använder du dina kläder?
- Vad gör du med dem när de blivit slitna eller omoderna?
- Är det någon som brukar ärva dina kläder? Har du ärvt kläder av någon annan?
- Vilka fördelar finns det med att ärva kläder eller handla second hand?

Odla lin själva: <https://hemslojden.org/fa-kunskap/1-kvm-lin-2/>

Textilfabriken Växbo lin: <https://www.vaxbolin.se/>

Vad är textil?

Tyg och kläder kan framställas på olika sätt. Ofta använder vi material från växter och djur: bomull, lin, hampa, ull och silke. Ett annat sätt är att använda konstgjorda material. Syntetfibrer framställs av olja: polyester, akryl, elasthan och nylon. De består av ungefär samma ämnen som plast. Ett tredje sätt är att använda trämassa från till exempel gran, björk eller bambu. Viskos är ett tyg som är framställt på det sättet.

Under 1500-talet började linet bli vanligt i Sverige. Lintyger användes först bland de rika och spreds sen till bondebefolkningen. Linet användes inte bara till textilier utan också som tätningsmaterial mellan stockarna i väggarna som i fönstren, vilket kallas lindrev. I Hälsingland har det odlats lin under lång tid och det var en viktig inkomstkälla. Arbetet med linet tog mycket tid och kraft. Många arbetsmoment skulle utföras innan linet var färdigt att spinnas. På 1800-talet blev bomullskläder vanligt i Sverige. Tidigare var kläder gjorda av lin, hampa och ull, material som framställdes lokalt. Eftersom bomull inte kan växa i vårt klimat måste detta importeras. På 1800-talet kom en stor del av bomullen från Amerika. Fram till år 1865 arbetade slavar på de amerikanska bomullsfälten, vilket gjorde bomullen billig. Fortfarande i dag är bomull det allra vanligaste tyget.

Från linfrö till linnetyg

När linplantorna mognat på sensommaren dras de upp med rötterna och hängs till tork i

knippor med frökapslarna neråt. Efter några dagars torkning repas frökapslarna av genom att linet dras genom en grov frörepa. Fröna tas tillvara och tröskas och blir fågelmat eller lin till nästa år. Linfrövälling ansågs förr vara ett universalmedel mot magbesvär.

Därefter ska linet rötas, i norra Sverige vanligen i en sjö eller å, så kallad vattenrötning. I mellersta och södra Sverige är landrötning vanlig, då bredds linet ut på marken. Rötningen är en biokemisk process, genom angrepp av rötsvampar eller röt-bakterier upplöses växtlimmet som håller samman fibersträngarna med linets ved-del. När rötningen är klar torkas linet.

Bråka, skäkta, häckla

Nu vidtar den mekaniska bearbetningen för att skilja de långa sega lintrådarna från de ved-artade delarna som luckrats upp genom rötningen. I den stora linbråkan kläms linet mellan bråkans tråkäftar så att veden bryts sönder. Skäktningen innebär att linet läggs över en skäktstol, en stolsrygg duger också, och med den breda skäktniven slår man ut bosset eller skävorna. Slutresultatet blir långa fiberband, skäkttågor och kortare hoptrasslade skäktblånor, som efter ytterligare rensning kan användas till grövre vävar.

Därefter häcklas linet (dras genom järnpiggarna i en bräda, linhäcklan) för att de långa sammanhängande tågorna ska delas upp i tunna fibersträngar, som när man kammar tovtigt hår. Ofta används häcklor av olika grovlek, finare ju längre arbetet fortskrider. Kvar i handen får man då det mjuka blanka linet i långa tågor som ska spinnas till fint garn, medan de kortare tågorna, blånorna, blir kvar i häcklan. De spinns till enklare garn, liksom skäktblånorna.

Färdigbehandlat, naturfärgat lin kan skifta i färg från gyllenvitt över grönaktigt eller blågrått till gråsvart. Det beror på i vilken jordmån det vuxit, när det skördats och på berednings-sättet. Lin som vuxit i norra Sverige blir ljusare än linet från södra och mellersta delen av landet. Tidigt skördat lin blir ljusare än sent skördat, vattenrötat lin blir ljusare än landrötat och så vidare.

LEKTION 4

Lin kontra bomull

Målgrupp: Årskurs 4–6 och 7–9.

Syfte: Eleverna utvecklar djupare förståelse för olika textila användningsområden och bakgrund.

Slitet med linet

Det var i huvudsak kvinnorna som hade hand om det slitsamma jobbet med att göra tråd av linstrået/halmen. När väl vattenkraften började nyttjas underlättas delar av kvinnornas arbete med linet tack vare de skäktar och stampar som byggdes vid vattendrag. Linskäkten var en byggnad där linstrået stampades och sedan skäktades i en vattendriven propeller för att frigöra fibrerna som sedan skulle bli till tyg. Men från 1800-talets andra hälft får linet konkurrens. Bomull importeras långväga ifrån till Sverige för att här förädlas vidare till tyg och tråd. Bomullen slår sakta och säkert ut linet. I Gävle startade aktiebolaget Gefle Manufaktur AB år 1849, vilket var en textilfabrik i Strömsbro där man spann garn och vävde billiga bomullstyger. Slavplockad bomull importerades direkt från New Orleans hit till Gävle för att i textilfabriken förädlas vidare till tyg och tråd.

Hur lin blir tråd

När linet skördas rycks det upp med rötterna. Därefter ska det torkas, vilket förr gjordes på specialbyggda hässjor. När linet är torrt avlägsnas fröhusen från plantorna med en sorts kam. Sedan är det dags för rötning. Då genomgår linet en förruttnelseprocess som gör att fibrerna kan frigöras från den yttre veden. Rötning kan ske genom att linet läggs i vatten eller får ligga utomhus på marken en tid. Efter rötningen ska linet torka igen. Under bråk-

ningen krossas den inre veden i bitar så att man kommer åt den åtråvärda linbasten. Det görs i en linbråka. Vid den efterföljande skäkningen lossas de sista vedbitarna, skävorna. Genom häckling skiljs de långa linfibrerna från de korta. Man använder en sorts stålkam. Därefter är det dags att spinna fibrerna till lingarn.

Fibrer

Textil är fibrer som kommer antingen från växt- och djurriket eller som tillverkats artificiellt (ofta genom en kemisk process). Naturfiber är textilfibrer som bildats i naturen eller kommer från hår från pälsdjur, alltså växt- eller djurfibrer. En konstfiber är en fiber tillverkad på artificiell väg, en konstgjord fiber. Exempel på konstfibrer är viskos, cellulosa, akryl och mineralull.

Uppgift Linne och bomull

Låt eleverna parvis eller i grupper fundera över skillnaderna mellan linne och bomull, såväl synliga som osynliga skillnader. Låt dem skriva ner de olikheter de kommer på. De kläder som eleverna har på sig, vad är de gjorda av för fibrer? Känns och/eller syns det någon skillnad på kläderna?

Eleverna tar med sig lite ludd från en noppig tröja och/eller en torktumlare. Lägg dem under ett mikroskop och se om det finns olika sorters textilfibrer i luddet. Be dem att beskriva vad de ser, exempelvis långa/korta trådar, tunna/tjocka trådar. Eleverna ska nu blötlägga luddet och se om det går att dra i det utan att det går av. Hur långt kunde det dras ut? Jämför med andra elevers resultat. Är det skillnad på hur kläderna tål att tvättas?

Hur är uppsugningsförmågan hos olika

textilfibrer? Eleverna får fyra lika stora bitar av följande material: linne, bomull, ull, viskos eller polyester. De väger alla textilier och blötlägger dem sedan i fyra minuter. Glöm inte att be eleverna att ställa en hypotes om vad som kommer hända. När de tagit upp materialen så vägs dessa på nytt. Fanns en skillnad på hur vikten ökade? Vilken slutsats drar eleverna av detta? Är det en fördel eller nackdel för textilfibrer att ha hög uppsugningsförmåga?

Kortfilm på UR play (ca 9 min lång) om kläder:

<https://urplay.se/program/220683-typiskt-teknik-latt-version-klader>

Fördjupningsmaterial:

Naturskyddsföreningen:

<https://vanersborg.naturskyddsforeningen.se/kladbytdagen/textila-material/>

<https://www.naturskyddsforeningen.se/artiklar/hur-miljovanliga-ar-materialen-i-vara-klader/>

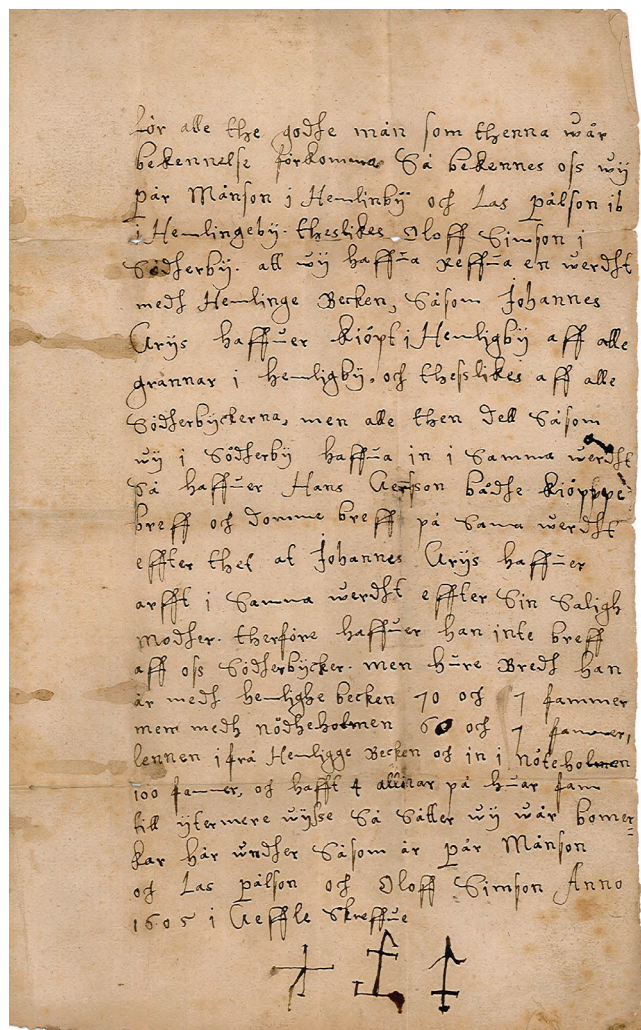

Bild till lektion 5.

LEKTION 5

Skapa ditt eget bomärke

Målgrupp: Årskurs 1–3, 4–6 och 7–9.

Syfte: Eleverna får bekanta sig med begreppet bomärke och hur de förr användes samt själva skapa sina egna bomärken.

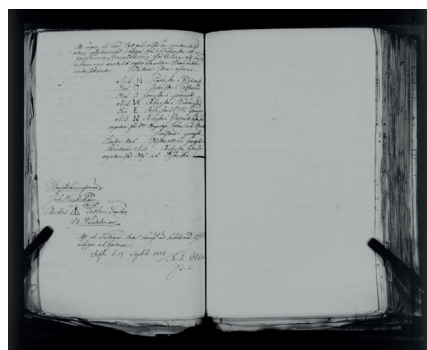
Tecknet som markerade person- och gårdstillhörighet

Ett bomärke är ett skrivtecken som gick att rista in i trä eller sten. Det fungerade som en namnteckning eller en signatur för att man skulle veta vem som ägde en viss sak. Ofta bestod bomärket av raka linjer som var lätta att rista med ett hårt och vasst föremål. Samma bomärke användes ofta av alla i familjen. Dock var det vanligt att nästa generation på gården gjorde en liten ändring i bomärket, la till ett sträck eller dylikt, för att markera generationsskiftet. Men i stort sett var bomärket ungefär det samma. Ibland stämde märket ihop med ens namn, eller påminde om något på platsen där man bodde. Men andra gånger var det bara ren fantasi.

Bomärken användes även som en juridiskt bindande signatur på samma sätt som vi idag använder vår namnteckning när vi skriver under olika viktiga dokument. Detta var under en tid då inte alla kunde skriva och läsa.

I den här bouppteckningen från Alfta år 1848 har Häradsdomaren skrivit under med namnteckning men också med sitt bomärke. Se även vittnena till bouppteckningen som skrivit under med första bokstaven i förnamnet (inte med deras bomärken):

https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/C0102463_00034#?c=&m=&s=&cv=33&xywh=-2217%2C138%2C8850%2C3981

Uppgift Skapa ett eget bomärke!

Rita först bomärket på papper. Tips! Det är lättast att använda raka linjer i bomärket då det är lättare att rista i trä jämfört med böjda linjer. Testa sedan att rista in det i en bit trä eller bark. Låt eleverna visa sina bomärken för varandra.

Tips

Textilier av olika slag var värdefulla och skulle visas upp i de stora träslotten, hälsingegårdarna. Textilierna märktes upp så man visste vem det tillhörde. Detta gjordes i form av textila monogram, namnteckningar, som broderades in i textilen. Om ägaren hette Lina Nilsson broderade hon in ett L (för Lina) och ett N (för Nilsson) i textilen broderades alltså LN. Ofta använde man tre bokstäver i monogrammet, alltså LND för Lina Nilsson. Det var allt ifrån lakan till dukar som märktes upp med monogram. Låt eleverna brodera egna monogram!

Se exempel på textilier med monogram här:

<https://digitaltmuseum.se/search/?q=monogram%20textilier&o=0&n=60>

Titta in i fyra av de sju gårdarna i 360 graders vy:

<https://immersiointotal.com/halsingegardar/104/>

LEKTION 6

Skapa en egen visp

Målgrupp: Årskurs 1–3 och 4–6.

Syfte: Eleverna får bekanta sig med material från björken och testa på att tillverka en visp eller en kvast av björkris.

Fakta

Björken är ett träd som varit vanligt att använda till många olika saker. Björklöven kunde användas som medicin. Björkens näver, dess bark, kunde användas till burkar och skor. Björkriset, björkens smala grenar och kvistar kunde bli vispar eller kvastar.

Förr i tiden kunde hela familjen gå ut i skogen för att tillverka årets behov av vispar. Det var den tidens elvisp och kunde användas till matlagning och bakning.

Uppgift

Gör en visp! Inled arbetet i skogen för att tillsammans samla björkris. Tänk på att ni måste be markägaren om lov innan ni kvistar eller tar skott från levande träd!

Ta bort barken på riset. I lövsprickningen, när saven stiger, släpper barken lätt från björkriset. Björkriset ska vara nybrutet och grenarna ska ni skala rena från bark så de blir alldeles vita. Alla grenar samlas sedan i en stor hög.

När allt björkris är rensat från bark kan ni vira ett snöre runt hela buntens. Därefter ska riset torka i cirka en vecka. Ett alternativ är att redan nu dela upp riset i lagom stora delar till vispar och stoppa ner dem i tomma hushållspappersrullar.

När riset torkat ska ni dela upp det i mindre täta buntar. Om eleverna hjälps åt är det lättare att knyta hårt om risets tjockare delar så att det blir ett bra handtag. Vira gärna snöret så vispen blir skön att hålla i. Klipp av de yttersta, tunna

grenarna så kanten blir jämn. Vips så är vispen färdig!

Gör en kvast

På liknande sätt kan man göra en kvast som går att använda för att sopa golvet eller göra skorna ren från snö. Tips är att ni plockar björkris som är cirka 50 till 60 centimeter långa.

Ni behöver inte skala bort barken från kvastarna, men det blir en väldigt vacker, vit kvast om barken tas bort.

Tips

Tappa björksav

När björkarna på våren börjar skifta i grönt är det dags att tappa dem på sav. Det skadar inte trädet att tappa sav, men tänk på att du behöver markägarens tillstånd innan du börjar borra i träden!

Ni behöver:

- En 1,5-liters PET-flaska med skruvkork
Cirka 1 meter genomskinlig plastslang, 10 mm i diameter
- En borrar med aningen mindre diameter än slangen
- För att täppa igen hålet behöver du en träpinne, kniv, träklubba/hammare och en liten såg.

Börja med att borra ett hål i flaskans kork, cirka 1 mm mindre än diametern på slangen. Tryck i slangen. Den skall sitta ordentligt så att

det inte blir något glapp där det kan komma in smuts och myror. Borra sedan ett hål i trädet, det räcker med några centimeter djupt. Slangen skall även här sluta tätt så att saven rinner ner i slangen och inte bredvid. Tryck in slangen en centimeter ungefär. Sedan är det bara att vänta tills flaskan är fylld.

När du tappat så mycket som du vill ha måste du plugga igen hålet, annars kommer björken stå och blöda sav och då kan den ta skada. Tälj en pinne som passar i hålet, slå in den så pinnen sluter helt tätt och såga sedan av pinnen.

Vill du hitta på något roligt med björksaven så går det att reducera den, det vill säga koka den under lång tid och få björksavssirap. Den har en mycket god karamellig och lite syrlig smak. Men det krävs stora mängder, cirka 5 liter björksav blir en dryg matsked sirap. Sirapen kan användas som smaksättning till exempelvis kakor, bröd och smaksättning i alkoholhaltiga drycker såsom sprit.

Lektionernas koppling till Lgr22

Undervisningen i ämnet *slöjd* ska ge eleverna förutsättningar att utveckla

- förmåga att formge och framställa föremål i olika material med hjälp av lämpliga verktyg och hantverkstekniker,
- förmåga att utveckla idéer samt välja och motivera tillvägagångssätt i slöjdarbetet utifrån syftet med arbetet, och
- förmåga att reflektera över arbetsprocesser och resultat utifrån kvalitet, uttryck och hållbar utveckling.

<https://digitaltmuseum.se/021016422741/tappning-av-bjorksav>